

Χόντεριχ: Πόσο ελεύθερος είσαι;

Ted Honderich: *Πόσο ελεύθερος είσαι; Το ζήτημα της αιτιοκρατίας* (μτφρ. Ελ. Τσίτσα).
Αθήνα: Ιωλκός 2007, 284 σ., 18 €.

Κρίνει η Ντένη Κωνσταντινίδη (Υπ. Δρ Φιλοσοφίας, Α.Π.Θ.)

denny20_gr@hotmail.com

«Δεδομένου ότι το παρόν είναι ένα βιβλίο, ασφαλώς και περιέχει δυσνόητα σημεία και λάθη». Αυτά είναι τα πρώτα λόγια του Χόντεριχ στο εναρκτήριο σημείωμα του βιβλίου του. Η παραδοχή της αναπόφευκτης ύπαρξης αδυναμιών σε ένα βιβλίο λόγω της φύσης του τελευταίου αποτελεί για τον συγγραφέα έναυσμα για να ευχαριστήσει όσους επεσήμαναν κάποιες από αυτές τις αδυναμίες και βοήθησαν στον περιορισμό τους. Συγχρόνως, για κάθε ενδιαφερόμενο αναγνώστη αποτελεί υπόμνηση ότι οφείλει να διαβάσει το βιβλίο κριτικά: Να προβεί σε μια προσεκτική ανάγνωση του έργου, η οποία όχι μόνο δεν θα αγνοεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, αλλά επιπλέον θα αποσκοπεί στο να αναδείξει τις επιδιώξεις του συγγραφέα και την ενδεχόμενη επίτευξή τους. Αυτοί ακριβώς είναι οι στόχοι της παρούσας βιβλιοκρισίας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δώδεκα κεφάλαια. Ακολουθεί ένα γλωσσάρι φιλοσοφικών όρων, που είναι εξαιρετικά χρήσιμο, καθώς οι περισσότερες φιλοσοφικές έννοιες δεν εξηγούνται επαρκώς μέσα στο κείμενο. Στη συνέχεια παρατίθεται μια σύντομη αναφορά του συγγραφέα σε μελέτες στις οποίες μπορεί να προσφύγει κανείς ανάλογα με τις ανάγκες του. Η έκδοση ολοκληρώνεται με έναν εκτενή βιβλιογραφικό οδηγό και ένα ευρετήριο κύριων ονομάτων και εννοιών.

Όπως φανερώνει ο τίτλος του, το βιβλίο πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα σε δύο κεντρικές φιλοσοφικές έννοιες: την ελευθερία και την αιτιοκρατία. Πρόκειται για ζητήματα που απασχολούν τη φιλοσοφία σχεδόν από την αρχή της ιστορίας της. Τόσο ο ντετερμινισμός όσο και η ελεύθερη βούληση αξιώνουν να αποτελέσουν εξηγητικές θεωρίες της ανθρώπινης επιλογής και πράξης. Με δυο λόγια, η πρώτη θεωρία ισχύει αν οι επιλογές μας αποτελούν προκαθορισμένα αποτελέσματα συγκεκριμένων αιτιών που δεν καταλογίζονται στο υποκείμενο της πράξης. Η δεύτερη θεωρία ισχύει, αν οι πράξεις του υποκειμένου προκαλούνται από την ελεύθερη επιλογή του ίδιου. Το ζήτημα δεν είναι απλό. Φιλόσοφοι και ερευνητές έρχονται αντιμέτωποι με πολύπλοκα ερωτήματα, όπως: τι ακριβώς σημαίνει ελεύθερη επιλογή; Πώς η σχέση της αιτιότητας οδηγεί στον απόλυτο χαρακτήρα του ντετερμινισμού; Πώς ο τελευταίος μπορεί να συνυπάρξει με την

ηθική ευθύνη του ανθρώπου; Είναι οι θεωρίες της ελευθερίας και της αιτιοκρατίας αλληλοαποκλειόμενες ή μήπως αφήνουν χώρο η μια για την άλλη;

Ας δούμε πώς αντιμετωπίζει το πρόβλημα ο Χόντεριχ. Το βιβλίο δεν περιλαμβάνει εισαγωγή, αλλά το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Εισαγωγή σε δύο ύποπτες θεωρίες» έχει τον χαρακτήρα μιας εισαγωγικής έκθεσης του αιτιοκρατικού ζητήματος εν γένει. Με τρόπο συνοπτικό συστήνονται οι έννοιες του ντετερμινισμού και της ελεύθερης βούλησης. Οι «δύο ύποπτες θεωρίες», που ο συγγραφέας εκθέτει επίσης συνοπτικά, είναι αυτές του Συμβατισμού και του Ασυμβατισμού [1]. Ο πρώτος αποδέχεται τη συνύπαρξη του αιτιοκρατικού καθορισμού με την ανθρώπινη ελευθερία, ενώ ο δεύτερος την αρνείται. Στο ίδιο κεφάλαιο, ο συγγραφέας περιγράφει τη δομική συγκρότηση του πονήματός του και εκθέτει τα δύο ερωτήματα στα οποία στοχεύει να απαντήσει: α) Ισχύει η αιτιοκρατική θεωρία; β) Αν ισχύει, ποιες είναι οι συνέπειές της; Το δεύτερο ερώτημα διαπλέκεται με την αξιοπιστία του Συμβατισμού και του Ασυμβατισμού. Ο Χόντεριχ από την αρχή φανερώνει στον αναγνώστη ότι θα απορρίψει και τις δύο θεωρίες για να προτείνει μια τρίτη λύση. Ισχυρίζεται ότι το βιβλίο του δεν θα θέσει απλώς το πρόβλημα εξωτερικά, αλλά θα αποτελέσει το ίδιο ένα επιχείρημα και συνεπώς μέρος του φιλοσοφικού προβλήματος.

Ο έλεγχος της αιτιοκρατικής θεωρίας πραγματοποιείται με πολλούς τρόπους. Εφόσον ο ντετερμινισμός συγκροτείται καταρχήν από τη σύζευξη των όρων της αιτίας και του αποτελέσματος, επιχειρείται η έκθεση μιας θεωρίας του αποτελέσματος και μιας θεωρίας της αιτίας. Ο Χόντεριχ παραθέτει παραδείγματα σχέσεων αιτιότητας και ενισχύει τα συμπεράσματά του με τη θέση ότι η αιτιοκρατική σχέση είναι σχέση νομοτέλειας, καθώς το αποτέλεσμα της αιτιώδους συγκυρίας δεν είναι απλώς μεταγενέστερο, πιθανό ή τυχαίο, αλλά εκ των προτέρων επιβεβλημένο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν αυτή η θεωρία του αποτελέσματος μπορεί να ισχύει στο πεδίο των ανθρώπινων πράξεων.

Ως διακριτικό χαρακτηριστικό της θεωρίας της ελεύθερης βούλησης επισημαίνεται η δυνατότητα του υποκειμένου να κάνει κάτι άλλο από αυτό που τελικά θα κάνει, έτσι ώστε η τελική του πράξη να μην αποτελεί μονόδρομο αλλά αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής (σ. 15). Η έννοια της ελεύθερης βούλησης, δηλαδή, κατανοείται υπό τη συνθήκη ότι «μπορούμε να πράξουμε και διαφορετικά». Αυτό το «can do otherwise» αποτελεί σημείο αναφοράς πολλών μελετητών (Κέννυ, Ντέννετ, Κέιν, Φράνκφουρτ). Ενώ όμως το ρήμα «μπορώ» γεννά εδώ πολλαπλά νοήματα (σημαίνει π.χ. ικανότητα, δυνατότητα, πιθανότητα) και συνεπώς προβλήματα ως προς το αν διασφαλίζει την ανθρώπινη ελευθερία και αν αποκλείει τον ντετερμινισμό, ο Χόντεριχ το παραβλέπει [2]. Οι υποστηρικτές της ελεύθερης βούλησης προτάσσουν την ύπαρξη ενός «εαυτού», ο οποίος προκαλεί τις πράξεις του και έχει την ευθύνη τους. Λόγω της σκοτεινότητας της φύσης του, ο «εαυτός» ή αλλιώς ο «δημιουργός πρόκλησης» (originator) είναι, κατά τον Χόντεριχ, έννοια μεταφυσική και συνεπώς προβληματική. Για τον λόγο αυτόν ο συγγραφέας θεωρεί την ελεύθερη βούληση εκ προοιμίου άκυρη και αποφεύγει να εξετάσει άλλες πτυχές της.

Ο συγγραφέας διακρίνει την αιτιοκρατία σε τρεις επιμέρους θεωρίες. Η πρώτη είναι η «αιτιοκρατία σκέψης-εγκεφάλου» η οποία υποστηρίζει ότι τα νοητικά γεγονότα της συνείδησης συναρτώνται νομοτελειακά με τα νευρικά γεγονότα του εγκεφάλου [3]. Δεύτερη είναι η «αιτιοκρατία έναρξης» που θεωρεί τα νοητικά και τα νευρικά γεγονότα μέρη μιας αιτιακής αλυσίδας. Σύμφωνα με την τρίτη θεωρία, την «αιτιοκρατία πράξης», οι ανθρώπινες πράξεις ερμηνεύονται ως αποτελέσματα συγκεκριμένων αιτιακών αλληλουχιών. Κατά τον Χόντερικ, οι πράξεις συνοδεύονται πάντοτε από τις «ενεργές προθέσεις», οι οποίες μαζί με άλλα νευρικά και νοητικά γεγονότα συναποτελούν τις αιτιώδεις συγκυρίες τους. Αυτό που μπορεί κανείς εν προκειμένω να καταλογίσει στον Χόντερικ είναι η άνεση με την οποία αποδέχεται την «ενεργή πρόθεση» ως μέρος της αιτιώδους συγκυρίας για να ολοκληρώσει την «αιτιοκρατία πράξης». Μπορούμε να ρωτήσουμε: Σε ποιον ανήκει η «ενεργή πρόθεση»; Πώς εκδηλώνεται; Ο Χόντερικ φαίνεται να κλείνει τα μάτια μπροστά στην αναπόφευκτη, θα έλεγα, εμφάνιση του δυσανάγνωστου «εαυτού», οι «ενεργές προθέσεις» του οποίου επιφέρουν αποτελέσματα. Ό,τι ενδιαφέρει τον συγγραφέα είναι να σχηματίσει μια ενιαία θεωρία. Έτσι, συνδέει τις τρεις αιτιοκρατικές θεωρίες και συγκροτεί έναν ολοκληρωμένο ντετερμινισμό.

Ο Χόντερικ χαρακτηρίζει την αιτιοκρατία είδος «εμπειρικής θεωρίας» (σ. 139) και για τη μελέτη της θεωρεί απαραίτητη τη σύμπραξη φιλοσοφίας και επιστήμης. Το γεγονός ότι βασική αρχή της νευροφυσιολογίας είναι η αιτιακή σχέση και λειτουργία των νευρώνων συνιστά για τον συγγραφέα ακλόνητη κατάφαση της αιτιοκρατίας. Τα σχετικά παραδείγματα που αναφέρονται στο πλαίσιο αυτό πράγματι καταδεικνύουν τη σύμπλευση της νευροεπιστήμης με τις αιτιοκρατίες «σκέψης-εγκεφάλου» και «έναρξης». Αυτό που θα ενδιέφερε, όμως, περισσότερο και θα ολοκλήρωνε την επικράτηση της πλήρους ντετερμινιστικής θεωρίας θα ήταν η υποστήριξη της «αιτιοκρατίας πράξης» με βάση τα επιστημονικά δεδομένα της νευροφυσιολογίας. Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι απουσιάζει από την επιχειρηματολογία του συγγραφέα.

Κι αν τελικά η νευροεπιστήμη είναι ισχυρός σύμμαχος της αιτιοκρατίας, η κβαντική φυσική επιχειρεί να παίξει τον ίδιο ρόλο ως προς τη θεωρία της ελεύθερης βούλησης. Βασικό πρόταγμα της κβαντικής επιστήμης είναι ότι οι κινήσεις των μικρών σωματιδίων στο μικρόκοσμο είναι τυχαίες και δεν υπακούουν σε νόμους αιτιότητας. Με το σκεπτικό ότι οι τυχαίες κινήσεις του μικρόκοσμου ισχύουν και στο μακρόκοσμο, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η κβαντική φυσική ενισχύει μια θεωρία της ελευθερίας. Το συμπέρασμα αυτό είναι για τον Χόντερικ απολύτως αυθαίρετο, καθώς η συμπτωματική κίνηση των ατόμων δεν έχει αποδειχθεί επαρκώς. Νομίζω ότι η στάση του συγγραφέα είναι σε κάποιο βαθμό μεροληπτική. Αν οι αποδείξεις της κβαντικής φυσικής δεν είναι επαρκείς, τότε ούτε τα πειράματα της νευροφυσιολογίας μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς αποδείξεις για έναν φιλόσοφο που ζητά κάτι παραπάνω από εμπειρικά τεκμήρια. Κατά τη γνώμη μου, ο Χόντερικ θα μπορούσε απλώς να ισχυριστεί ότι ακόμα και αν ισχύουν τα συμπεράσματα της κβαντικής φυσικής, η τυχαιότητα δεν συνεπάγεται την ελευθερία και βεβαίως δεν εξισώνεται με αυτήν.

Επόμενο όπλο του ντετερμινιστή –και μάλιστα της αναλυτικής σχολής– είναι η παράθεση και αναίρεση των πιθανών αντιρρήσεων που κάποιος μπορεί να εκφέρει. Κατά τη γνώμη μου, ο Χόντερικ απαντά επιτυχώς στις ενστάσεις (που ο ίδιος διατυπώνει υποθετικά) και προφυλάσσει την αιτιοκρατική θεωρία από αντίπαλα λογικά επιχειρήματα. Ως εδώ έχει απαντηθεί το πρώτο ερώτημα που τέθηκε προγραμματικά στο πρώτο κεφάλαιο. Ενδιαφέρουσα είναι η διασάφηση του Χόντερικ ότι δεν έχει αποδείξει την ορθότητα του ντετερμινισμού· ο τελευταίος *είναι*, κατά τον συγγραφέα, αξιόπιστος επειδή δεν έχει αποδειχθεί εσφαλμένος.

Ως προς τις συνέπειες της αιτιοκρατίας (στην περίπτωση που αυτή ισχύει), ο συγγραφέας κάνει λόγο για δύο ακραίες στάσεις που συνήθως τηρούν οι άνθρωποι. Αν πιστεύει κανείς στην αιτιοκρατική εξήγηση των γεγονότων και άρα στην προκαθορισμένη έκβασή τους, τότε οι ελπίδες και οι επιθυμίες που έχει ως προς κάποια μελλοντική αλλαγή σε κάποιον τομέα της ζωής του κλονίζονται. Επίσης, αμβλύνεται η ηθική ευθύνη που καταλογίζει στους ανθρώπους για τις πράξεις τους. Συγχρόνως, οι δικές του πράξεις δεν είναι σύμφωνες με τις πραγματικές του επιθυμίες, αλλά συνιστούν αποτελέσματα ματαιωμένων ελπίδων. Τα παραπάνω οδηγούν σε μια «στάση απογοήτευσης». Αν πάλι τρέφει κανείς ελπίδες και επιθυμίες πρωτεύουσας σημασίας και με τις οποίες ταυτίζεται συνολικά, τότε οι πράξεις του που προκύπτουν από αυτές είναι εκούσιες. Με άλλα λόγια, εκούσιες χαρακτηρίζονται οι πράξεις που βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με την αληθινή φύση του συντελεστή τους. Αυτό σημαίνει ότι διαμορφώνονται ως αποτελέσματα των πιο σημαντικών επιθυμιών του ατόμου, δηλαδή ως αποτελέσματα αλληπάλληλων αιτιακών συγκυριών και κατά συνέπεια, δεν έρχονται σε αντίθεση προς τον ντετερμινισμό. Είναι φανερό ότι ο Χόντερικ σπεύδει στο σημείο αυτό να τονίσει τη συμβατότητα ανάμεσα στην αιτιοκρατία και τις εκούσιες πράξεις, ώστε να αποφύγει το ενδεχόμενο σύνδεσης των τελευταίων με την έννοια του «δημιουργού πρόκλησης». Στην περίπτωση των εκούσιων πράξεων, η αιτιοκρατική θεωρία αφήνει αδιατάρακτες τις ελπίδες, τις επιθυμίες και τις πράξεις με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια «στάση αδιαλλαξίας».

Οι εν λόγω στάσεις, σε συνδυασμό με μια διαφορετική κατανόηση της έννοιας της ελευθερίας, [4] οδηγούν στις θεωρίες του Συμβατισμού και του Ασυμβατισμού. Ο Συμβατιστής ισχυρίζεται ότι η ελευθερία και η αιτιοκρατία ισχύουν συγχρόνως χωρίς πρόβλημα και είναι αδιάλλακτος ως προς τη συνύπαρξή τους. Απογοητευμένος είναι ο Ασυμβατιστής, ο οποίος διαπιστώνει ότι σε μια ντετερμινιστική ροή των πραγμάτων η ελεύθερη βούληση αποτελεί δυστυχώς χίμαιρα. Ο Χόντερικ απαλλάσσει τον εαυτό του από το δίλημμα των δύο δογμάτων. Το αιτιοκρατικό πρόβλημα μεταφέρεται από το παραδοσιακό δίπολο στην αναζήτηση μας πραγματικής πίστης στην αιτιοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι ο αιτιοκράτης πρέπει να είναι συνεπής ως προς τη σχέση του με την πραγματικότητα και η θεωρία του να είναι «φιλοσοφία ζωής». Ο Χόντερικ τονίζει την ασυνέπεια του Συμβατισμού και του Ασυμβατισμού: κανείς δεν μπορεί να είναι συνεχώς ούτε απογοητευμένος ούτε αδιάλλακτος, διότι κάποιες φορές οι ελπίδες μας είναι μάταιες, άλλες φορές οι πράξεις μας είναι εκούσιες κ.ο.κ. [5]. Η νέα πρόταση του φιλοσόφου

ονομάζεται «επιβεβαίωση». Είναι μια στάση προσαρμογής στο εκάστοτε γεγονός, η οποία προϋποθέτει την καλύτερη δυνατή εκτίμησή του και την ειλικρινή διάθεση απέναντί του. Δεν μπορεί ένας ντετερμινιστής να αγνοεί τον εκούσιο χαρακτήρα μιας επιλογής, εφόσον αυτός υπάρχει, αλλά ούτε και να αναγνωρίζει σε κάποιες πράξεις μια ανύπαρκτη προσωπική ελευθερία.

Η διαφορετική ανάγνωση κάθε ξεχωριστής περίπτωσης συνοδεύεται και από μια προσπάθεια “ρύθμισης” των συναισθημάτων μας προς μια κατεύθυνση που να μας εξυπηρετεί. Για παράδειγμα, σε μια περίπτωση προσωπικής αποτυχίας, αποφεύγω να επιρρίψω όλες τις ευθύνες στον εαυτό μου και να τον καταδικάσω, αλλά προτιμώ να σκεφτώ ότι βάσει των αιτιοκρατικών νόμων δεν είμαι εγώ η πηγή της πράξης μου (σ. 214). Η στάση της «επιβεβαίωσης» έχει τις συνέπειές της στην κοινωνική ζωή και δημιουργεί σοβαρούς προβληματισμούς: Αν ισχύει η αιτιοκρατία, πώς δικαιολογείται η απόδοση τιμωρίας; Για τον Χόντερικ, η τιμωρία ως ανταπόδοση ή εκδίκηση προϋποθέτει ένα απόλυτα υπεύθυνο υποκείμενο (το οποίο είναι ποιητική αιτία της πράξης του) και άρα δεν συμφωνεί με την αιτιοκρατική θεωρία. Ο συγγραφέας κάνει την πολιτική του αναφορά με μια πρόταση αλλαγής των κοινωνικών θεσμών και με έναν υποστηρικτικό υπαινιγμό για την Αριστερά. Το εγχείρημα του Χόντερικ είναι σαφές. Αφενός η έριδα ανάμεσα στους Συμβατιστές και τους Ασυμβατιστές στερείται νοήματος, διότι δεν χρησιμοποιούν κοινό λεξιλόγιο, και αφετέρου οι θεωρίες τους είναι ψευδείς, διότι οι συνέπειές τους δεν ανταποκρίνονται στην πραγματική ζωή. Το τελευταίο στοιχείο είναι οπωσδήποτε πολύ βασικό για την εμπειρική σκέψη του Χόντερικ [6]. Η επινόηση της «επιβεβαίωσης» διαμορφώνει τελικά έναν νέο τύπο αιτιοκρατίας με καινούριες συνέπειες για τη ζωή μας.

Μέχρι το σημείο αυτό, ο φιλόσοφος τηρεί με συνέπεια τις μεθοδολογικές του προκείμενες. Πιστός στην εμπειρική του προοπτική, δεν διστάζει να “διορθώσει” τον παραδοσιακό ντετερμινισμό και να προτείνει έναν άλλο, περισσότερο συμβατό στα εμπειρικά δεδομένα. Όμως το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου διαταράσσει την προηγούμενη αρμονία. Αφήνει μια αίσθηση αμφιβολίας για την επίτευξη της προηγούμενης ανατροπής. Ο τίτλος «Κι όμως...» ανοίγει τα περιθώρια για να τοποθετηθούν καινούρια πράγματα δίπλα σε όσα έχουν ήδη ειπωθεί. Ο Χόντερικ δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι η εφαρμογή της «επιβεβαίωσης» δεν είναι εύκολη υπόθεση. Στις αυτοβιογραφικές αναδρομές που ενίοτε όλοι επιχειρούμε, συνήθως εντοπίζουμε λάθη και αναπτύσσουμε ενοχικά συναισθήματα, από τα οποία η αιτιοκρατία θα έπρεπε κανονικά να μας απαλλάσσει. Η σωστή στάση σε αυτές τις περιπτώσεις είναι να διαμορφώσουμε μια «αίσθηση της ζωής μας» χωρίς να προβούμε σε ηθική αξιολόγηση. Ο Χόντερικ θέτει ένα νέο ζήτημα στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του. Στην προσπάθεια να βρεθεί μία ακόμα μέθοδος αλλαγής μας από τα δεσμά του αυτοκαθορισμού και της ελεύθερης βούλησης, ο συγγραφέας επιστρέφει στη συνείδηση (σ. 242). Φαίνεται ότι η αιτιοκρατία δεν θεωρείται πλέον απολύτως εμπειρική επιστήμη και οι μεταφυσικές προσεγγίσεις είναι τώρα δόκιμες. Τελικά, ο Χόντερικ αναπτύσσει περιληπτικά την ιδέα του για τη θεώρηση της αντιληπτικής συνείδησης ως «Υπαρξης» που ιδρύει τον προσωπικό κόσμο του καθενός, με σκο-

πό να επιτευχθεί η ως άνω ζητούμενη «αίσθηση της ζωής». Το επιχείρημά του είναι μάλλον ανεπαρκές και δημιουργεί τόσο μεθοδολογικά όσο και λογικά προβλήματα.

Το βιβλίο είναι σε γενικές γραμμές ευανάγνωστο, πράγμα που αποτελεί ένδειξη μιας καλής μετάφρασης. Το ελεύθερο ύφος της γλώσσας του Χόντεριχ στο αγγλικό κείμενο γίνεται στην ελληνική μετάφραση περισσότερο δοκιμιακό, χωρίς να είναι επιτηδευμένο. Για παράδειγμα, η φράση «It has been around long enough» μεταφράζεται: «Η θεωρία αυτή έχει μακρά ιστορία» (σ. 14). Επίσης, αγγλικές λέξεις μεταφράζονται πολλές φορές περιφραστικά με ιδιαίτερα εύστοχο τρόπο, π.χ. το «orthodoxy» αποδίδεται ως: «κυρίαρχα ορθή άποψη και πρακτική» (σ. 233). Η μετάφραση των φιλοσοφικών όρων στο γλωσσάρι είναι επίσης πολύ καλή. Η μόνη δυσαρμονία που παρατηρεί κανείς στο μεταφραστικό έργο είναι ότι, ενώ στην αγγλική γλώσσα δεν διακρίνεται το β' ενικό από το β' πληθυντικό πρόσωπο, στο ελληνικό κείμενο διαβάζουμε τότε το ένα και τότε το άλλο, χωρίς να φαίνεται ότι αυτό υπακούει σε κάποιο κριτήριο. Ενδεικτικά αναφέρω: «If you want, I guess, you could also say...»: «αν θέλεις, νομίζω, θα μπορούσες να πεις...» (σ. 18), «So you may suppose...»: «Ίσως υποθέτεις...», αλλά «Remember...»: «Θυμηθείτε...» (σ. 86) και «Here there are things you have just read...»: «Εδώ υπάρχουν ζητήματα που διαβάσατε...» (σ. 234). Τέλος, επισημαίνω δυο αβλεπίες που συναντούμε στο επίμετρο όπου προτείνονται οι σχετικές με το ζήτημα μελέτες: Το *Freewill and Responsibility* είναι της Trusted και το *Free Will: A Philosophical Study* είναι της Ekstrom (σ. 262).

Συνολικά, θα έλεγα ότι το βιβλίο είναι πλούσιο. Μας προσφέρει τη βεβαιότητα των πρώτων έντεκα κεφαλαίων και την αβεβαιότητα του δωδέκατου. Αν και με ευκολία γκρεμίζει την αξιοπιστία της θεωρίας της ελεύθερης βούλησης, με ιδιαίτερη επιμέλεια και με πολλούς τρόπους καταδεικνύει τη σαφήνεια και τη συνεκτικότητα της αιτιοκρατικής θεωρίας. Ο αναγνώστης μπορεί να απολαύσει συχνές λογικές αντιπαραθέσεις με την καταγραφή υποθετικών αντιρρήσεων και απαντήσεων. Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η έντονη παρουσία των επιστημονικών πειραμάτων και επιχειρημάτων. Σπουδαία συνεισφορά στο αιτιοκρατικό ζήτημα θεωρώ την κατάρριψη των δύο παραδοσιακών θεωριών και τη νέα πρόταση που αξιώνει να αποτελέσει τόσο θεωρία όσο και τρόπο ζωής. Ακόμη, οι πολιτικές νύξεις, αλλά και όλα τα παραπάνω, χαρακτηρίζουν ένα φιλόδοξο έργο που προσπαθεί να επιτύχει πολλά. Η εκκρεμότητα, όμως, που μας επιφυλάσσεται στο τέλος προκαλεί μάλλον αμηχανία. Ίσως η συμπλήρωση της θεωρίας με την αμφιβολία να ήταν σκόπιμη εκ μέρους του συγγραφέα, ο οποίος, αν και τονίζει ότι «ίσως να μην καταφέρουμε να καταλήξουμε πουθενά» (σ. 249), παραμένει μέχρι τέλους πιστός στις ιδέες του.

Σημειώσεις:

[1] Οι θεωρίες του Συμβατισμού και του Ασυμβατισμού αναλύονται διεξοδικά μόλις στο ένατο κεφάλαιο.

[2] Το ζήτημα θίγεται στο κείμενο του Honderich «One determinism», στο T. Honderich (επιμ.), *Essays on Freedom of Action*. Λονδίνο: Routledge 1973.

[3] Το «neural events» μεταφράζεται από την Τσίτσα ως «νευρικά γεγονότα». Εναλλακτικά θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η έκφραση «νευρωνικά συμβάντα», καθώς η αναφορά γίνεται στους νευρώνες του εγκεφάλου.

[4] Οι Συμβατιστές κατανοούν την ελευθερία ως εκούσια πράξη, ενώ οι Ασυμβατιστές την ταυτίζουν με την ελεύθερη βούληση.

[5] Πρώτος ο Χόντεριχ απέρριψε τις δύο θεωρίες. Πρβ. σχετικά: T. Honderich, *A Theory of Determinism: The Mind, Neuroscience, and Life-Hopes*. Οξφόρδη: Oxford University Press 1988.

[6] Για τον Χόντεριχ, σημαντικό κριτήριο για την ορθότητα μιας θεωρίας είναι η συμφωνία της με την πραγματικότητα (σ. 19).

Δημοσιεύθηκε: 15.9.2009

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Κωνσταντινίδη, Ντ.: (Βιβλιοκρισία του:) Ted Honderich: *Πόσο ελεύθερος είσαι; Το ζήτημα της αιτιοκρατίας* (Αθήνα: Ιωλκός 2007). *Κριτικά* 2009-14, <<http://www.philosophica.gr/critica/2009-14.html>>.